
ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 336.77.01

ЕВОЛЮЦІЯ ЛИХВАРСТВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИННА XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

М. В. ОРЛИК

(Центральноукраїнський національний технічний університет, м. Кропивницький)

Анотація. Метою статті є дослідження проблеми лихварства в Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст. та аналіз наукової спадщини тогочасних економістів щодо питань надання кредитів приватними особами. **Методика дослідження.** Для вирішення поставлених у статті завдань застосовано загальнонаукові (аналізу, синтезу, систематизації, узагальнення) та спеціальні (діахронний (періодизації), порівняльний, ретроспективний, історико-типологічний та економічного аналізу) методи наукового дослідження. **Результати.** Аналіз історичного досвіду лихварського кредитування дозволив установити передумови його виникнення та можливі напрями його розвитку. **Практична значущість результатів дослідження.** У статті досліджено та проаналізовано погляди економістів XVIII–XIX ст. на проблеми лихварства та кредитування загалом, звернуто увагу на їхні рекомендації щодо поліпшення кредитної системи. Досліджено основні економічні, історичні й суспільні умови розвитку лихварства та їхня роль у кредитній системі Російської імперії. Визначено та проаналізовано основні проблемні аспекти лихварських кредитів.

Ключові слова: гроші, кредитна система, кредит, кредитодавець, лихвар, позика, позичальник.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями. Сучасна світова практика свідчить про те, що позикові кошти сьогодні можна отримати від різноманітних фінансових установ, зокрема: банків, різного роду комерційних і некомерційних мікрофінансових організацій, незалежних інвестиційних товариств, ломбардів, а також фізичних осіб. Проте, ці інституції не є чимось новим, коли мова йде про функціонування фінансового ринку. Так, наприклад, перші згадки про лихварів на території сучасної України

сягають часів Київської Русі. Однак проблема ролі лихварства в розвитку економіки окремих регіонів, як і методи державного регулювання лихварства, потребує більш глибокого дослідження. Особливу увагу слід звернути на аналіз праць представників економічної думки щодо лихварства та середовища його існування в досліджуваній період [13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти теорії кредитування та лихварства у XVIII–XIX ст. представлені в наукових працях відомих дослідників теорії фінансів та кредиту А. Сміта [20], М. Бунге [1],

І. Вернадського [2], М. Туган-Барановського [21], М. Чулкова [28].

Значний доробок у дослідження проблеми середовища, у якому існувало лихварство, зробили такі вчені: І. Гіндін [4], В. Кириченко [8], І. Новікова [9], О. Донік [6], В. Орлик [12; 14] та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження проблеми лихварства в Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст. у контексті економічної думки сучасників.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З точки зору економічної теорії у другій половині XVIII – на початку XX ст. позика, що була надана не у вигляді інвестицій, однозначно шкідлива й марнотратна. А. Сміт у своїй праці «Добробут націй. Дослідження про природу добробуту націй» [20] схвально ставиться до позик, направлених на підвищення ефективної роботи підприємства позичальника. При цьому автор виділяв в окрему групу привілейоване населення, яке мало власні землі, оскільки останні в разі виникнення труднощів із сплатою позики могли розрахуватися заставним майном. У Наддніпрянській Україні такими верствами населення в дореформений період були поміщики та козацтво. Так, професор І. Пустовійт зазначає, що лихварство було характерним явищем для цього історичного періоду, яке стосувалося не лише міщан чи поміщиків, а й козацтва [17, с. 124]. Пореформений період (реформи 1860-х років) значно розширив поле діяльності лихварів, оскільки включив до числа землевласників окремих селян [15].

Важко переоцінити значний внесок професора М. Бунге в розвиток української економічної науки XIX ст. Значне місце серед його робіт займають дослідження теорії кредиту та кредитних відносин, у тому числі й ломбардних кредитів (позик). У своїй праці «Теорія кредиту» [1] він зазначає, що розвиток кредитних відносин, у першу чергу, вигідний державі, оскільки це поживляє економіку. А кредитні взаємини, на переконання вченого, не повинні бути без винагороди кредитором. Умовно цю винагороду М. Бунге розділяє на три складові частини: реалізація кредиту; сплата за страхування можливих ризиків, пов'язаних із виданим кредитом; винагорода за користування грошовим капіталом [1].

Цими складовими винагороди М. Бунге пояснював, що «смешивание процентов с премией застрахования объясняется тем, что премия редко является чем-то отдельным и выражается обыкновенно подобно плате за пользование капиталом в своих долях. Ростовщик, который отдает свой капитал за 10, 15, 20 и 24 процента, выручает в этих процентах и премию застрахования, которая должна вознаграждать ему все потери по кредитным операциям» [1, с. 20]. У свою чергу, низькі процентні ставки в банках учений пояснював тим, що основний капітал, виданий банком, сам по собі йому не належить. Банк у цьому випадку виступає в ролі надійного посередника, що отримує гроші на зберігання під 1 % річних і може надавати кредити під 4 % річних, ризикуючи лише своєю репутацією [1, с. 38].

Важливий внесок у розвиток української школи економічної думки зробив І. Вернадський. У контексті проблем пореформеного селянства вчений відстоював праві економічні погляди на проблему майбутнього українського села. Передусім, І. Вернадський виділяв право власності на землю як один із стимулів у розвитку тогочасного селянського (фермерського типу) господарства. Учений також не погоджувався із твердженням про те, що общинний спосіб землеробства може мати позитивний характер у довгостроковій перспективі, оскільки це накладало обмеження на право власності [2, с. 344–345]. Вільний ринок землі та гарантії права власності в довгостроковій перспективі, на думку дослідника, не лише робили селянство менш депресивною верствою населення, а й відкривали можливість селянству отримувати «дешевші» кредити шляхом мінімізації ризиків із боку кредиторів під час укладання договорів.

У Наддніпрянській Україні до виникнення перших банківських установ існував величезний дефіцит на ринку кредитування [16], чим не могли не скористатися особи, які мали вільний «грошовий капітал». Так, не лише власники заїжджих дворів, корчмарі та поміщики надавали позики під відсотки. У середовищі українського козацтва було чимало підприємливих старшин, які давали в борг не лише гроші, а й горілку, беручи під заставу козацьке нерухоме майно [17, с. 128]. Користуючись скрутним становищем незаможного козацтва, представники старшини надавали позики під

майбутній урожай: «Денег руб. шесть, на кой деньги, до отдачи оных, собственную ниву... отдаю во владение прийдучого 1758 года до снятия с поля хлеба показанному атаману городовому Федору Пустовойту. По прошествии же того срока показанные 6 руб. деньги ежели б зачим не имел отдать, то ту заставную ниву мною по оценке ему ж пану атаману в продажу пустил» [17, с. 124].

Значний період часу царат не надавав особливого значення питанню регулювання кредитної діяльності та пошуку шляхів подолання дефіциту на ринку кредитних послуг. Ці фактори сприяли зростанню кредитних ставок, а іноді навіть призводили до шахрайських дій із боку кредиторів [11, с. 87–104]. Першим кроком для вирішення цієї проблеми в Російській імперії стало прийняття Указу «Про заснування Державного позикового Банку та видачі з нього грошей і про покарання за лихварство» від 13 травня 1754 р. № 10235. Цим указом де-юре обмежувались права лихварів на справедливу відсоткову ставку, що мало б ліквідувати цей вид діяльності, на заміну якому мав прийти Державний банк. Головним профілем банку стало надання позик на суму від 500 до 10 000 руб. строком до одного року [16, с. 76–77]. Проте важливим було також і те, що лихварство, попри обмеження, не зазнало особливих змін до 1837 р., оскільки в законодавстві не було закріплено поняття того, що слід розуміти під терміном «ростовщик» і не було розроблено чіткого механізму покарання за «нецивілізоване» лихварство. До правового поля термін «лихварство» як «позикодавець» увійшов у 1837 р. із виданням «Зводу законів цивільних» [19, с. 146], у якому у ст. 2020 указувалося, що «заимодавцам дозволяется брать рост с капитала, отданного в долг, но не свыше шести процентов на сто в год, и запрещается постановлять, что на сей капитал проценты будут сложные, т. е. включать в заемное обязательство условия о платеже процентов на проценты». Також у ст. 2021 наголошувалося, що «взимание роста в количестве свыше законного именуется лихою», каралось штрафними санкціями в потрібному розмірі за умови, що «лихва» була виявлена вперше, а якщо порушення повторювалося – тюремним ув'язненням на 1 рік і 4 місяці [6]. Однак, попри намагання з боку держави побороти таке явище, як лихварство, воно продовжувало іс-

нувати, про що свідчать як архівні документи, так і згадування про них у тогочасній художній літературі.

Оскільки лихварство було невід'ємною частиною суспільного життя в Російській імперії, то образ лихваря в літературі XIX ст. став віддзеркаленням ставлення суспільства до представників цього виду діяльності. Образ лихваря з'являється у творах багатьох тогочасних письменників та поетів. О. Пушкін пише про лихварів: «И лопал на огне печеный ростовщик. А я: «Поведай мне: в сей казни что сокрыто?» Вергилий мне: «Мой сын, сей казни смысл велик: одно стяжание имел всегда в предмете, жир должников своих сосал сей злой старик» [18, с. 348]. М. Гоголь описував дрібних лихварів: «Эти небольшие ростовщики бывают в несколько раз бесчувственной всяких больших, потому что возникают среди бедности и ярко выказываемых нищенских лохмотьев, которых не видит богатый ростовщик, имеющий дело только с приезжающими в каретах. И потому уже слишком рано умирает в душах их всякое чувство человечества» [5, с. 55]. Т. Г. Шевченко в поемі «Сон» теж згадує лихварів, надаючи професії негативного забарвлення [3, с. 13]. Ф. Достоевський у романі «Злочин та покарання» зображує лихваря в образі бабки «процентщицы», «я бы эту проклятую старуху убил и ограбил, и уверяю тебя, что без всякого зазору совести» [7, с. 57]. Головний герой роману у трактирі пояснює, що гроші, які має ця бабця, могли б допомогти багатьом людям, натомість вони лише примножують її статки. Як бачимо, образ лихваря в ті часи мав досить негативний характер, уособлюючи людину, яка наживається на чужому горі, керуючись своїми монопольними правами на надання кредитних послуг, вимагаючи кабальні умови, які заводили позичальників через їх малу освіченість або погану фінансову грамотність, фактично, у боргове рабство.

Незважаючи на тиск із боку держави, лихварська справа продовжувала процвітати в Російській імперії, зокрема й у Наддніпрянській Україні. У Центральному державному історичному архіві України в м. Київ збереглися справи у вигляді матеріалів слідства й доноси на лихварів із рішеннями судів по них. У справі про зловживання правами в м. Заславль єврея І. Барабана вказувалося, що цей лихвар зі своїм сином надавали позики з фіксова-

ною щомісячною комісією 2 % від початкової суми кредиту. У договорі вони прописували й суму мінімального платежу на погашення тіла кредиту, яка становила 0,3 % на місяць [22, арк 3–5 зв.]. Окрім високих процентів, цю сім'ю лихварів запідозрили й у можливих махінаціях із заставним майном. Так, позичальник для отримання позики в 1 000 руб. заклав млин і застрахував його. У разі неповернення коштів, компенсацію мав би отримати кредитор. Однак через деякий час кредитор наполіг на зміні заставної нерухомості. За умовами нового договору заставою за цим кредитом став маєток (вартість 9 000 руб.), але постраждалий не анулював страховий договір на раніше закладений млин. У результаті після пожежі на млині потерпілий збанкрутував, а лихвар, у свою чергу, отримав виплату за цей млин за страховкою (4 500 руб.), а також продав маєток за 3 800 руб., у результаті чого його прибуток становив 680 % [22, арк 4–4 зв.].

Про надвисокі прибутки йдеться у слідчій справі про євреїв лихварів, які мешкали в м. Київ. Так, зокрема, Л. Ашкеназі та В. Рубінштейн надавали кредитні послуги Н. Століпину та дворянину П. Ергину. Останньому Ашкеназі надав позику в розмірі 7 000 руб., із якої отримав прибутку 27 000 руб. [23, арк. 42–44].

Цікавим також є факти рекламування лихварських організацій у пресі, навіть незважаючи на сувору заборону лихварства в Російській імперії. Так, 1866 р. Одеську жандармерію зацікавила реклама, у якій йшла мова про надання позик у розмірі 10 % на місяць під заставу майна (яке, як установило слідство, оцінювалося в 3–4 рази дешевше ринкових цін) у так званий «ломбардний кредит» [24]. Завдяки цій рекламі жандармерія встановила осіб, які надавали позики, та припинила діяльність ломбарду.

Розуміння безперспективності боротьби з лихварством, а можливо, і усвідомлення дефіциту на ринку споживчого та «дрібного кредиту» спричинили пом'якшення законодавства щодо лихварського ремесла відповідно до Указу «Об изменении постановлений об узаконенном росте» від 6 березня 1879 р. № 59370 [10]. Цим указом дозволялося вільно встановлювати відсоткову ставку за взаємною згодою сторін. У разі, якщо процентна ставка не була зафіксована в договорі, то вважалося, що позика надана під 6 % річних. Також цей указ давав право позичальнику повернути борг через

6 місяців, незалежно від терміну кредитування в договорі. Отже, в указі були максимальні враховані як інтереси позичальників, так і позикодавців. З одного боку, мінімізувалися ризики для позикодавця, який міг залежно від різних факторів обирати як модель нарахування відсотків, так і саму відсоткову ставку. З іншого боку, через встановлення терміну в півроку для дострокового погашення кредиту позикодавець гарантовано зміг отримати прибуток від договору кредитування та покрити супутні витрати, пов'язані із процесом кредитування. Шляхом детінізації лихварства вигоду отримував і безпосередньо позичальник, оскільки ринок кредитних послуг став відкритим, а відтак, в умовах конкурентної боротьби за клієнта стабілізувалася і кредитна ставка. Та, незважаючи на те, що російський уряд де-факто делегував регулювання лихварства ринку, усе ж у разі виявлення зловживань залишав за собою право на покарання. З архівних документів можна простежити певну закономірність щодо громадського покарання за здириницьку політику окремих лихварів, яким заборонялося жити в певних містах.

Про можливі масові зловживання із закладним майном йдеться у «Справі за скаргою селянина м. Торговиця Уманського повіту Тимофія Осадчого на єврея того ж містечка Іцка Заліса, який займався лихварством» [25]. Генерал-губернатору доповідали про те, що І. Заліс займався лихварством на непрозорих умовах з елементами шахрайства, одночасно наводився перелік 15 осіб потерпілих від його злочинних дій із заставним майном. У справі було вказано, що кредитор надавав договір, розписки та виписки за рахунками єврейською мовою, а переклад договору викладав позичальникам лише усно у викривленій формі. Але вину лихваря довести було складно й, щоб уникнути подальшої ескалації та можливих громадських заворушень, було прийнято рішення про заборону І. Залісу та його сину жити й з'являтися в м. Торговиця. Подібні зловживання були непоодинокими [26].

Слід також зазначити, що попри негативне відношення суспільства до лихварів в аспекті формування доказової бази для прийняття рішення, слідство ставилося до лихварів неупереджено [22, 27]. Зокрема, у справі за колективною скаргою п'ятьох спадкоємців Шульгіних про захоплення євреєм Вольфом Черняв-

ським нерухомої власності, яка залишалася після смерті їхнього батька [27]. У цій скарзі сім'я Шульгіних повідомляла про те, що лихвар В. Чернявський намагається виселити їх з успадкованого маєтку. Разом із тим спадкоємці не спростовують, що маєток вартістю в 900 руб. перебував у заставі відповідно до кредитного договору, укладеного їхнім батьком. Потерпілі стверджували, що батько перед смертю повністю розрахувався з боргом, який становив 250 руб. З цього приводу 11 червня 1885 р. губернатором було подане клопотання до поліцейської частини м. Бердичів про проведення розслідування у справі. Слідство встановило, що жертвами В. Чернявського стали також й інші особи:

1. Сім'я селян Закревських, які позичили 400 руб., згодом повернули лихварю 2 000 руб., проте це не врятувало їх від безпідставного виселення.

2. А. Грабовська, отримавши позику в розмірі 250 руб., за вісім років сплатила позикодавцю 1 700 руб. Та В. Чернявський не визнавав погашення боргу й вимагав сплати від позичальниці.

3. Селянин Ф. Павловський позичив 500 руб. та повернув борг через п'ять тижнів, сплативши значні відсотки в розмірі 300 руб.

4. Селянин І. Покровський позичив 50 руб. та сплачував кожного тижня по 50 коп. При цьому за останні 16 тижнів дії договору він мав сплатити 3 руб. основного боргу та 5 руб. лихварських відсотків, які розраховувалися від початкової суми угоди.

Водночас, незважаючи на велику кількість постраждалих у справі В. Чернявського, через недостатність доказів слідство відмовило у клопотанні про порушення кримінальної справи всім скаржникам [27, арк. 16–18].

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямі. Отже, питання лихварства в досліджуваній період є неоднозначним. З одного боку, маємо чимало прикладів у зловживаннях із боку лихварів, надвисокі ставки за кредитами, маніпуляції із заставним майном тощо, з іншого боку, нерідко зустрічались і спроби маніпуляції серед позичальників, до яких переважно можна зарахувати різного роду сфабриковані ними звинувачення позикодавців у шахрайстві чи навіть у фальшуванні грошей. Суттєвим фактором, який додавав

ризиків для лихварів, також було переслідування з боку держави та її втручання протягом значного проміжку часу у формування справедливих відсоткових ставок за кредитами. Проте переслідування лихварів не давало жодних позитивних зрушень, оскільки банківський кредитний сектор у досліджуваній період був недостатньо розвинений, а кредитні продукти недоступними більшій частині населення.

Такий стан справ у сфері кредитування можна пояснити тим, що економічна думка в Російській імперії була не досить розвинута. Адже саме розвиток економічної науки багато в чому став поштовхом для лібералізації законодавства, у тому числі й відміни законів, які обмежували або забороняли лихварство. Серед українських учених XIX ст. яскравими представниками класичної економічної школи були І. Вернадський та М. Бунге, учення яких стали регіональною адаптацією теоретичних підходів А. Сміта.

Історичний приклад Наддніпрянщини XVIII–XIX ст. дозволяє зробити висновок про те, що лихварство є цілком природною реакцією ринку на дефіцитність споживчих і дрібних банківських кредитів. Варто звернути увагу на те, що лихварські кредити надавалися в умовах високих ризиків, що, у свою чергу, викликало надто високі відсоткові ставки. До того ж такі відсоткові ставки виступали в ролі каталізатора для ризикованих дій підприємців. Умови лихварських кредитів часто сприяли перерозподілу майна від менш ефективних підприємців до більш ефективних.

Багатогранність теми кредитування обумовлює необхідність поглиблення досліджень різних підходів кредиторів, зокрема лихварів, до формування процентних ставок. Доцільно окремо проаналізувати комплекс факторів, що впливали на динаміку «цін» на кредити. Подальші дослідження будуть присвячені іншим суб'єктам кредитної діяльності, зокрема банкам та кредитним кооперативам дорадянського періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бунге Н. Х. Теория кредита : сочинение / Н. Х. Бунге. – Київ, 1852. – 312 с.

2. Вернадський І. В. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2009. – 862 с.
3. Вертій О. Тарас Шевченко в національній свідомості українців / О. Вертій. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2015. – 93 с.
4. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – Москва : Госфиниздатель, 1948. – 453 с.
5. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. В. Гоголь. – Москва : Русская книга, 1994. – Т. 3. – 117 с.
6. Донік О. М. Купецтво в Україні в Імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
7. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание / Ф. М. Достоевский. – Москва, 2001. – 222 с.
8. Кириченко В. Є. Правова протидія лихварству в Російській імперії / К. В. Євгенович // Право і безпека. – 2011 – № 3. – С. 8–12.
9. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.00.01 / Ірина Едуардівна Новікова; [наук. керівник Т. В. Гайдай]; ДВНЗ «Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Київ, 2009. – 20 с.
10. Об изменении постановлений об узаконенном росте: Закон РИ от 6 марта 1879 г. № 59370 // Полное собрание законов Российской Империи (далее – ПСЗ РИ). – Санкт-Петербург : Гос. тип., 1881. – Т. 54. – Отд. I. – Собр. II. – С. 116–117.
11. Об учреждении Государственного заемного Банка; о порядке выдачи из онаго денег: Закон РИ от 13 мая 1754 г. № 10235 // ПСЗ РИ. – Санкт-Петербург : Гос. тип., 1830. – Т. 14. – Собр. I. – С. 87–104.
12. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII-початку XX ст. [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення: 12.03.19). – Назва з екрана.
13. Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 59–64.
14. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2006. – 13. – С. 97–110.
15. Орлик В. М. Селянство України в фінансовій політиці імперій Романових і Габсбургів / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 83–86.
16. Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст. / М. В. Орлик // Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки. – 2018. – № 34. – С. 75–82.
17. Пустовійт І. М. Козелець в 60-х рр. XVIII в. (за Рум'янцівським Описом) / І. Пустовійт // Записки історично-філологічного відділу. 1925. – № 6. – С. 113–150.
18. Пушкин А. С. Собрание сочинений : в 10 т. / А. С. Пушкин. – Москва : ГИХЛ, 1959. – Т. 2. – 799 с.
19. Свод законов гражданских // Свод Законов Российской Империи : в 15 т.]. – Санкт-Петербург : Изд-во Канцелярия Его Импер. величества, 1858. – Т. X. – 754 с.
20. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу добробуту націй / Адам Сміт. – Київ : Port-Royal, 2001. – 596 с.

21. Туган-Барановский М. И. Мелкобуржуазные кредитные общества / М. И. Туган-Барановский // Вестник кооперации. – 1915. – Кн. 6. – С. 41–45.
22. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 332. – 85 арк.
23. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 622. – Спр. 502. – 87 арк.
24. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 163. – 69 арк.
25. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 47. – 16 арк.
26. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 525. – Спр. 48. – 46 арк.
27. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 835. – Спр. 85. – 86 арк.
28. Чулков М. Д. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах / М. Д. Чулков. – Москва : Универ. тип., 1785. – Т. IV. – Книга III. – 549 с.
4. Gindin, I. F. (1948). *Russkie kommercheskie banki: iz istorii finansovogo kapitala v Rossii [Russian commercial banks: from the history of financial capital in Russia]*. Moscow : Gosfinizdat [in Russia].
5. Gogol, N. V. (1994). *Sobranie pochineniy [Collection of Applause]. (Vols. 1–9)*. Moscow : Russkaya kniga [in Russia].
6. Donik, O. M. (2008). *Kupetstvo v Ukraini v Imperskomu prostori (XIX st.) [Merchants in Ukraine in the Imperial space (XIX century.)]*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Dostoevskiy, F. M. *Prestuplenie i nakazanie [Crime and Punishment]*. Moscow. [in Russia].
8. Kyrychenko, V. Ye. (2011). *Pravova protydiia lykhvarstvu v Rosiiskii imperii [Legal opposition to usury in the Russian Empire]*. *Pravo i bezpeka – Right and safety*, (3), 8–12 [in Ukrainian].
9. Novikova, I. E. (2009). *Rozvytok bankivskoi systemy Ukrainy v umovakh stanovlenia rynkovoho hospodarstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Development of the banking system of Ukraine in the conditions of the formation of a market economy (second half of the XIX – beginning of the twentieth century)]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv : DVNZ “Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka” [in Ukrainian].

REFERENCES

1. Bunhe, N. Kh. (1852). *Teoryia Kredyta: Sochyneniye [Credit Theory: Writing]*. Kyiv : Unyv. typ. [in Ukrainian].
2. Bazylevycha, V. D. (2009). *Vernadskiy I. V. Vytoky. Tvorchya spadshchyna u konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini [Ver-nadsky I. V. Origins Creative heritage in the context of the history of economic thought in Ukraine]*. Kyiv : Znannia [in Ukrainian].
3. Vertii, O. (2015). *Taras Shevchenko v natsionalnii svidomosti ukraintsiv [Taras Shevchenko in the national consciousness of Ukrainians]*. Ternopil : Pidruchnyky & posibnyky [in Ukrainian].
10. Ob izmenenii postanovleniy ob uzakonen-nom roste: Zakon RI [On the change of the decisions on the legal growth: RI Law] (1879, March 6, No. 59370). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii – Full Collection of the Laws of the Russian Empire*, Vol. 54, II, 116–117 [in Russian].
11. Ob uchrezhdenii Gosudarstvennogo zaem-nom Banka; o porjadke vydachi iz onago deneg: Zakon RI [On the establishment of the State Loan Bank; on the procedure for issuing money from Onago: RI Law] (1754, May 13, No. 10235). *Polnoe sobranie zakonov Rossi-*

- jskoj Imperii – Full Collection of the Laws of the Russian Empire*, Vol. 14, I, P. 87–104 [in Russian].
12. Orlyk, V. M. (2010). Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchenia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII – pochatku XX st. [Up-to-date financial and legal literature as a source for the study of the problems of financial policy of the Government of the Russian Empire at the end of the seventeenth and early twentieth centuries]. *Istoriia nauky i biografiystyka – History of science and biography*, (2). Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/ejournals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf (accessed 12 May 2019) [in Ukrainian].
 13. Orlyk, V. M. (2011). Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries*, (18), 59–64 [in Ukrainian].
 14. Orlyk, V. M. (2006). Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st. [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the second quarter of the nineteenth century]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannnia teorii ta metodyky – Special Historical Disciplines: Theory and Methodology*, (13), 97–110 [in Ukrainian].
 15. Orlyk, V. M. (2007). Selianstvo Ukrainy v fiskalnii politytsi imperii Romanovykh i Habsburhiv. [Peasantry of Ukraine in the fiscal policy of the Romanovs and Habsburgs]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries*, (13), 83–86 [in Ukrainian].
 16. Orlyk, M. V. (2018). Zarodzhennia bankivskoi kredytnoi systemy v Rosiiskii imperii u druhii polovyni XVIII – na pochatku XIX st. [The emergence of a banking credit system in the Russian Empire in the second half of the XVIII – early nineteenth century]. *Tsentrálnoukrainskyi naukovyi visnyk. Ekonomichni nauky – Central Ukrainian scientific bulletin. Economic Sciences*, 1 (34), 75–82 [in Ukrainian].
 17. Pustoviit, I. (1925). M. Kozelets v 60-kh pp. XVIII v. (za Rumiantsevskym Opytom) [M. Kozelets in the 60s pp. XVIII century (according to the Rumyantsevsky Signature)]. *Zapysky istorychno – filolohichnoho viddilu – Notes of the historical – philological department*, (6), 113–150 [in Ukrainian].
 18. Pushkyn, A. S. (1959). *Sobranie sochineniy [Collected Works]*. (Vols. 2–10). Moscow : GILHL [in Russia].
 19. *Svod zakonov grazhdanskih [Code of Civil Law]*. (Vols. 10–15). St. Petersburg: Eho Ymperatorskoho velychestva Kantseliariya [in Russia].
 20. Smit, A. (2001). *Dobrobut natsii. Doslidzhenia pro pryrodu dobrobutu natsii [The welfare of nations. Research on the nature of the welfare of nations]*. Kyiv : Port-Royal [in Ukrainian].
 21. Tugan-Baranovskiy, M. I. (1915). *Melkoburzhuaznyie kreditnyie obschestva [Petty-bourgeois credit societies]*. *Vestnik kooperatsii – Bulletin of cooperation*, (6), 41–45 [in Russia].
 22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukraine), F. 442, D. 543, 332. [in Russia].
 23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukraine), F. 442, Op. 622, Spr. 502, 87 ark. [in Russia].
 24. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukraine), F. 1252, Op. 1, Spr. 163, 69 ark. [in Russia].

25. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]* (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukrainy), F. 442, Op. 691, Spr. 47, 16 ark. [in Russia].
26. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]* (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukrainy), F. 442, Op. 525, Spr. 48, 46 ark. [in Russia].
27. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]* (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukrainy), F. 442, Op. 835, Spr. 85, 86 ark. [in Russia].
28. Chulkov, M. D. (1785). *Istoricheskoe opisanie Rossiyskoy kkommertsii pri vseh portah i granitsahladu* [Historical description of Russian commerce with all ports and borders]. (Vols. 4–6). Moscow : Univer. tip. [in Russia].

М. В. Орлик (Центральноукраїнський національний технічний університет, г. Кропивницький). **Еволюція ростовщичества в Наддніпрянській Україні (вторая половина XVIII – начало XX в.).**

Аннотация. Целью статьи является исследование проблемы ростовщичества в Наддніпрянській Україні во второй половине XVIII – в начале XX в. и анализ научного наследия экономистов того времени по вопросам предоставления кредитов частными лицами. **Методика исследования.** Для решения поставленных в статье задач применены общенаучные (анализа, синтеза, систематизации, обобщения) и специальные (диахронный (периодизации), сравнительный, ретроспективный, историко-типологический и экономического анализа) методы научного исследования. **Результаты.** Анализ исторического опыта ростовщического кредитования позволил установить предпосылки его возникновения и возможные направления его развития. **Практическая значимость результатов исследования.** В статье исследованы и проанализированы взгляды экономистов XVIII–XIX в. на проблемы ростовщичества и кредитования в целом, обращено внимание на их рекомендации по улучшению кредитной системы. Исследованы основные экономические, исторические и общественные условия развития ростовщичества и их роль в кредитной системе Российской империи. Определены и проанализированы основные проблемные аспекты ростовщических кредитов.

Ключевые слова: деньги, кредитная система, кредит, кредитор, ростовщик, заем, заемщик.

M. Orlyk (Central Ukrainian National Technical University, Kropivnitsky). **The evolution of usury in the Dnieper Ukraine (second half of the XVIII – beginning of the XX century).**

Annotation. Purpose of the article is to study the problem of usury in the Dnieper Ukraine in the second half of the XVIII – early XX century and to analyze the scientific heritage of the then economists on the issue of loans to individuals. **Methodology of research.** To solve the problems, that were posed by the article, were applied such scientific research methods as general scientific (analysis, synthesis, systematization, generalization) and special (diachronic (periodization), comparative, retrospective, historical typological and economic analysis). **Findings.** By analyzing the historical experience of usurious lending, the prerequisites for its occurrence and possible directions of its development were established. **Practical value.** In the article were examined and analyzed the views of economists of the XVIII-XIX centuries on the problems of usury and lending in general, attention was drawn to their recommendations for improving the credit system. The basic economic, historical and social conditions for the development of usury and their role in the credit system of the Russian Empire have been investigated. The main problem aspects of usurious loans have been identified and analyzed.

Keywords: money, credit system, credit, credit, loan, loan, borrower.